TARTU ÜLIKOOL
RAKE
1632

KURITEOOHVRITE KAITSE JA KOHTLEMISE UURING

Aruande kokkuvõte
August 2017

Eesti tuleviku heaks

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

JUSTIITSMINISTEERIUM

Uuringu tellis justiitsministeerium Euroopa regionaalarengu fondi programmi „Valdkondliku teadus- ja arendustegevuse tugevdamine“ (RITA) tegevuse kaks raames.
Uuringu koostas Tartu ülikooli sotsiaalteaduslike rakendusuuringute keskus RAKE.

Uuringu autorid: Kerly Espenberg
Maie Kiisel
Maarika Lukk
Anneli Soo
Aivi Themas
Elvo Themas
Anneli Villenthal

Viitamine: Espenberg, K., Kiisel, M., Lukk, M., Soo, A., Themas, A., Themas, E., Villenthal, A. Kuriteoohvrite kaitse ja kohtlemise uuring (2017). Tartu: Tartu ülikool

Uuringu tiitellehel on autori loal kasutatud Edward von Lõnguse teost „Kannahabe ja Nõiakütt“.

Uuringu autorid tänavad tellija esindajat Brit Tammistet, kes aitas uuringu valmimisele palju kaasa. Samuti täname nõu ja abi eest ohvriabi, politsei- ja piirivalveameti, prokuratuuri, advokatuuri ja kohtu esindajaid.

RAKE on võrgustiku tüüpi rakendusuuringute keskus. Meie missioon on suurendada teadmisel põhineva otsustamise osakaalu Eesti ühiskonnas. Lisaks RAKE meeskonnale kaasame parima kvaliteedi tagamiseks oma uuringutesse eksperte Tartu ülikoolist ja vajaduse korral väljastpoolt. RAKE võrgustik hõlmab kõiki Tartu ülikooli sotsiaalteadlasi ning meditsiini-, loodus-, tehnika- ja humanitaarteaduste valdkonna esindajaid.

Kontaktandmed: RAKE
Lossi 36-312
51003, Tartu
www.rake.ut.ee

ISBN 978-9985-4-1040-0 (pdf)

KOKKUVÕTE

Kuriteoohvrite kaitse ja kohtlemise uuringu **eesmärk oli selgitada, milline on olukord kuriteoohvrite[1] õiguste ning kaitsemeetmete tagamisel Eesti kriminaalmenetluses**. Vajadus uurida ohvrite võimestamise võimalusi kriminaalmenetluses tuleneb eelkõige ohvri olukorra muutunud käsitlustest. Õiguskaitseasutusi juhitakse üha enam sihtrühma vajadustest tulenevate eesmärkide järgi. Nüüdisaegset nn kliendikesksust toetab ka info- ja kommunikatsioonitehnoloogia surve: uued lahendused võimaldavad muuta keerulised menetlusprotsessid läbipaistvamaks ning edendada moodsaid suhtlus- ja infotöötlusvõimalusi. Kõige olulisem ohvrite võimestamist toetav juriidiline hoob on Euroopa Parlamendi ja Nõukogu direktiiv 2012/29/EL, millega kehtestati kuriteoohvrite õiguste ning neile pakutava toe ja kaitse miinimumnõuded.

Andmekogumise meetoditena kasutati varasemate uuringute ja teadusartiklite analüüsi, õigusanalüüsi, ohvritega tegelevate spetsialistide – ohvriabitöötajate, politseinike, prokuröride, kohtunike – ja ohvrite küsitlusi, intervjuusid spetsialistide ja ohvritega ning fookusrühma intervjuusid spetsialistidega.

Uuringu teoreetiliste eelduste analüüs ühes ohvrite ja õiguskaitsespetsialistide kogemuste analüüsiga võimaldab mõista, et õiguskaitsesüsteemi osalistel on võrdlemisi keeruline saavutada ohvrikaitse ideaale. Eesti õiguskaitsesüsteem toimib üldiselt hästi ning suurem osa uuringus osalenud ohvritest (60%) peab seda usaldusväärseks. Ohvristaatust peavad tõendama ja vastutuse algse olukorra taastamise eest võtma paratamatult ohver ja tema lähedased. Kriminaalmenetlus saab lõpetada kannatanu edasise ohvristumise ja tagada talle õigusemõistmise, kuid kuriteoeelse olukorra taastamiseks jäävad õiguskaitsesüsteemi käed lühikeseks. **Õiguskaitsesüsteem ühes teiste ohvri toimetulekut mõjutavate süsteemidega tuleb ümber kujundada, et see vaataks ohvri poole** ja hindaks tema vajadusi nii, et teo toimepanija ei oleks menetluses peaosaline, vaid üks osatäitjatest.

Enam kui pooled spetsialistid peavad vajalikuks ohvrite kaitset parandada, peamiselt nähakse vajadust tegeleda tehniliste kitsaskohtadega. Spetsialistid täidavad enda hinnangul oma ülesandeid hästi, kuid nende käed on seotud töökorralduslike küsimustega nii asutuse sees kui ka väljaspool. Õiguskaitsesüsteemis on vaja **ühildada töölõigud sellisteks tööprotsessideks, mis kulgeksid ohvrile sujuvalt ja ilma katkestusteta**, sealhulgas edendada eri asutuste koostööd.

Kannatanute arusaamist oma õigustest takistab juriidiline kantseliit, spetsialistide vähene oskus selgitada kannatanu õigusi lihtsalt ja arusaadavalt ning tema õiguste selgitamine siis, kui kannatanu ei mõista õiguste vajalikkust ja nende kasutamise eesmärki. Lisaks iseloomustab Eesti õiguskaitsesüsteemi vähene tegelemine raske kuriteo ohvrit ümbritsevate inimeste võrgustikuga. Õiguskaitsesüsteemis on **vaja muuta teabe jagamise viise**, et teave jõuaks nii ohvri ja tema lähedasteni, teo toimepanija kui ka teiste juhtunuga suhestuvate inimeste ringini. **Vaja on suurendada kõigi osaliste tolerantsust, paindlikkust keeruliste olukordade lahendamisel ja võimalusi rahus elada. Samuti tuleb õiguskaitsesüsteemis kasutada lihtsamat keelt**, et kogu õigusprotsessi vältel saaksid kõik osalised kõigest ja ühtemoodi aru.

1 Sünonüümina kasutatakse uuringuaruandes sõnu „kannatanu“ ja „ohver“.

SISUKORD

Kokkuvõte 3

Sissejuhatus 5

1. Uuringu metoodika 6

2. Vajadus tagada ohvrikaitse 8

3. Kuriteoohvrite kaitse Eestis 11

4. Ohvrite kogemus kriminaalmenetlusega 12

5. Näitajate loomine 16

6. Olulisemad probleemid ja nende lahendamine 17

Probleem nr 1. Vajaduste hindamine 17

Probleem nr 2. Sujuv tugiteenuste korraldus 20

Probleem nr 3. Spetsialistide koostöö 22

Probleem nr 4. Teabe jagamine, selge ja arusaadav keel 23

Probleem nr 5. Lepitamine 24

Probleem nr 6. Ohvrit ümbritseva suhtevõrgustiku võimestamine 24

SISSEJUHATUS

Kuriteoohvrite kaitse ja kohtlemise uuringu eesmärk on välja selgitada, kuidas koheldakse Eestis kuriteoohvreid ning millisel määral on Eesti kriminaalõigusruum ja praktika käinud kaasas kuriteoohvrite kaitse arenguga mujal maailmas ja rahvusvaheliste kokkulepetega. Uuring aitab hinnata kuriteoohvrite kaitse suundumusi ja selles tehakse ettepanekuid, kuidas olukorda parandada.

Uuring vastab järgmistele küsimustele.

- Miks on vaja ohvri õigusi paremini kaitsta ja kuidas seda teha?
- Kuidas toetatakse praegu Eestis kuriteoohvreid kuriteo ja menetlusprotsessiga toimetulekul?
- Kuidas hindavad ohvrid oma õiguste kaitsmist ja menetlusprotsessis pakutavat tuge?
- Kuidas mõõta ja hinnata kuriteoohvrite kaitse olukorda?
- Kuidas saaks kuriteoohvrite kaitset Eestis parandada?

Uuringu probleemipüstitus lähtub Euroopa Liidu ja Eesti viimase 15 aasta olulistest muutustest, mida peegeldavad järgmised õiguslikud verstapostid:

Euroopa Nõukogu 15. märtsi 2001. a raamotsus (2001/220/JSK) ohvrite seisundi kohta kriminaalmenetluses ning 29. aprilli 2004 direktiiv 2004/80/EÜ kuriteoohvritele hüvitise maksmise kohta.	Euroopa Ülemkogu üleskutse Euroopa Liidu liikmesriikidele uurida, kuidas saaks kuriteoohvrite kaitset õigusaktide ja praktiliste toetusmeetmetega parandada (10.–11. detsembril 2009 Euroopa Ülemkogu kohtumisel vastu võetud Stockholmi programmi punkt 2.3.4).
Euroopa Nõukogu 15. märtsi 2001. a raamotsus (2001/220/JSK) ohvrite seisundi kohta kriminaalmenetluses ning 29. aprilli 2004 direktiiv 2004/80/EÜ kuriteoohvritele hüvitise maksmise kohta.	Euroopa Ülemkogu üleskutse Euroopa Liidu liikmesriikidele uurida, kuidas saaks kuriteoohvrite kaitset õigusaktide ja praktiliste toetusmeetmetega parandada (10.–11. detsembril 2009 Euroopa Ülemkogu kohtumisel vastu võetud Stockholmi programmi punkt 2.3.4).

Ülevaatlikku uuringuaruannet avavad põhjalikumalt metoodika ja teoreetiliste lähtekohtade ülevaade, ohvrite direktiivi Eesti õigusse ülevõtmise analüüs, ülevaade kuriteoohvrite õigustest ja nende kasutamisest, ohvrite kohtlemisest menetluses, ohvriabist ja selle pakutavatest teenustest ning hüvitistest, lepitusmenetlusest, asutuste koostööst ja ennetustööst ohvrite kaitsel ning kuriteo mõjust ohvrite igapäevaelule. Kõik need osad on mõeldud sügavama huviga lugejale, kes saab nendega tutvuda järgmise lingi kaudu: www.kriminaalpoliitika.ee/et/5-pikk-lopparuannekuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring

1. UURINGU METOODIKA

Uuringus kasutati andmete kogumise ja analüüsimise kombineeritud meetodeid. Uuring viidi läbi 2016. aasta novembrist 2017. aasta augustini (joonis 1).

Joonis 1. Uuringu metoodika

Alljärgnevatel joonistel (joonis 2 ja joonis 3) kajastub ülevaade küsitlusele vastanud ohvritest ja ohvritega kokku puutuvatest spetsialistidest.

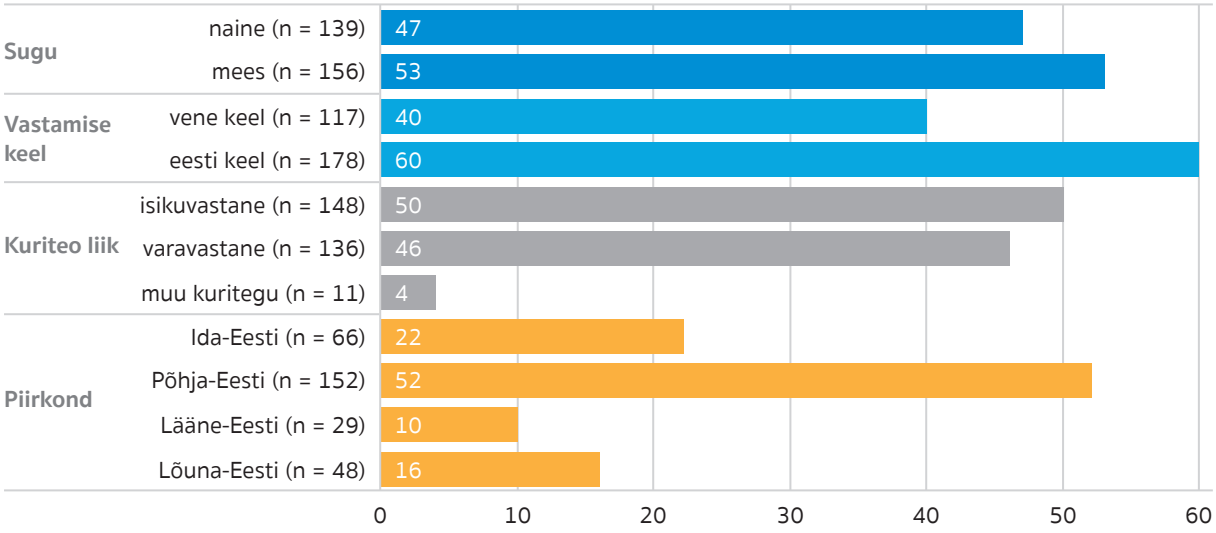

Joonis 2. Küsitlusele vastanud kannatanute jaotus soo, vastamise keele, kuriteo liigi ja piirkonna järgi (vastanute arv kokku n = 295)

Allikas: ohvrite küsitlus, autorite arvutused

politsei n = 129	prokuratuur n = 60	kohus n = 23	ohvriabi n = 11
• ametnik, menetleja, n = 14, 32% • juht, n = 11, 16% • politseinik, n = 25, 6% • uurija, n = 79, 15%	• abiprokurör, n = 30, 49% • ringkonna- ja vanem-prokurör, n = 30, 67%	• kohtunikud, n = 23, 29%	• ohvriabitöötajad, n = 11, 50%

Joonis 3. Küsitlusele vastanud spetsialistide arv ja vastamismäär (kokku n = 223)

Allikas: spetsialistide küsitlus, autorite arvutused

Metoodika põhjalikuma ülevaate leiab järgmise lingi kaudu:
www.kriminaalpoliitika.ee/et/1-metoodika-kuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring

2. VAJADUS TAGADA OHVRIKAITSE

Kuriteoohvrite kaitse ja kohtlemise uuring lähtub tänapäevasest teaduslikust ja õiguslikust debatist ohvrite kaitsmise üle, mis tõstab ohvri vajadused ettepoole riigi abstraktsest kohustusest tagada õiguskaitse. Selle arutelu kokkuvõtte leiab teoreetilisi aluseid ja ohvrite direktiivi käsitlevast üksikasjalikust ülevaatest (www.kriminaalpoliitika.ee/et/2-teoreetilised-lahtekohad-kuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring). Uue käsitluse seisukoht on, et kannatanut ei tohi kohelda lihtsalt ühena menetluse paljudest osalistest, sest õigust on vaja luua talle, mitte riigile. Seega vajab ohver õigust ka enda mõõdupuu järgi. Menetluse ülesanne on pakkuda kuriteoohvrile lepitamise ja dialoogi võimalusi, st nii ohver kui ka kurjategija peavad saama osaleda kuriteost tingitud probleemide lahendamises. Seega tuleb otsida paremat tasakaalu ohvrite ning teo toimepanijate kaasarääkimisõiguste vahel. Joonis 4 näitlikustab allpool kirjeldatavaid ohvri vajadusi kuriteokogemusest ülesaamisel ning kriminaalmenetluses osalemisel.

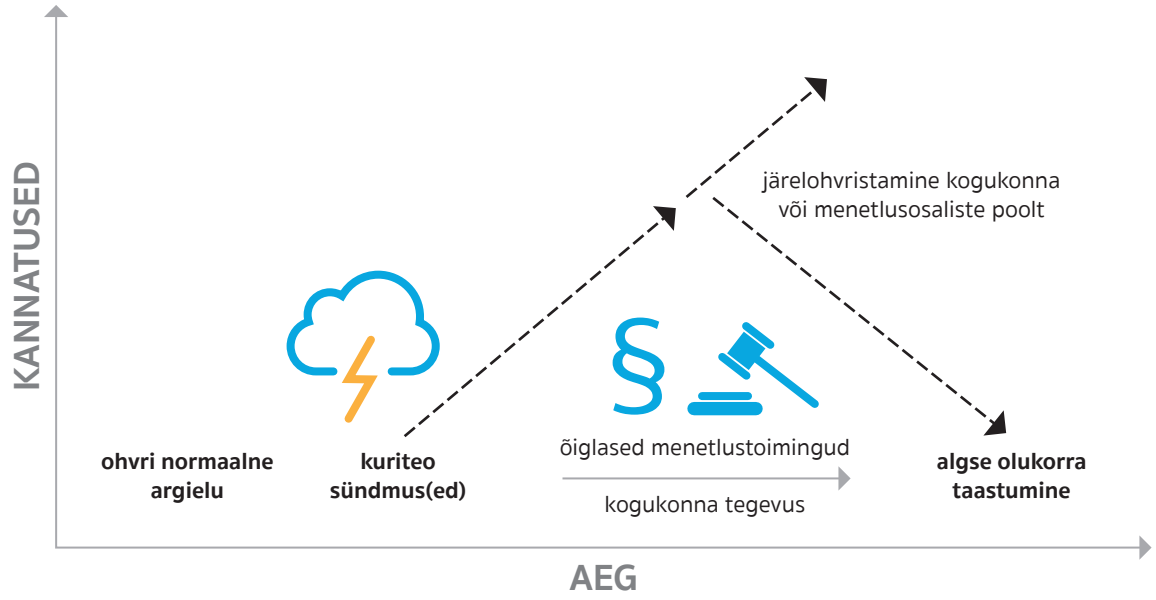

Joonis 4. Kuriteoohvri kuriteokogemus ja õiguskaitsesüsteemi roll selles
Allikas: autorid

Ohvri kohtlemise ja kaitsevajaduste mõistmiseks tuleb mõista tema senist eluviisi ja suhteid teda ümbritsevate inimestega. Kuritegu ei mõjuta ainult ohvri enesetunnet, vaid ka suhteid lähedaste, naabrite, töökaaslaste või virtuaalse kogukonnaga ning füüsilist, vaimset ja majanduslikku toimetulekut. Kuriteo võib toime panna võõras inimene, aga ka ohvrit ümbritsevad inimesed või tunnustatud kogukonnaliikmed. Kannatanuks võivad olla ka ohvrit ümbritsevad inimesed, samuti kurjategija ise. Seega aitab ohvril kuriteoga toime tulla laiem inimeste ring, mistõttu on kriminaalõiguses üha olulisem, et kuriteo lahendamisse oleks kaasatud ka ohvrit ümbritsevad inimesed. Kui mõistetakse ohvri argielu ja suhteid, siis on lihtsam mõista, mis on ohvrile õiglane lahendus.

Kuriteo menetlemine peab tagama, et ohvrile taastataks kuriteoeelne olukord või toetataks selliste tingimuste loomist, mis vähendavad uue kuriteo võimalust. Tulemuse kõrval on oluline ka protsess: ohver peab saama tuge kuriteokogemusega toimetulekul ja menetlusprotsessis. Kuna ohvrit ümbritsevad inimesed ei ole tavaliselt spetsialistid, kes teavad, kuidas sel puhul toimida ja ohvrit toetada, aitab õiguskaitsesüsteem vajaduse korral ohvril ja teistel osalistel oma eluga edasi minna ning hõlbustab menetlusprotsessis toimimist. Seega peab õiguskaitsesüsteemi menetlusprotsessi korraldus ulatuma kriitiliste juhtumite puhul sügavamale ohvrit ümbritsevate inimeste võrgustikku.

Ohver näeb nii tulemust kui ka selleni viivat protsessi oma vaatevinklist, mistõttu ei pruugi talle piisata õiguskaitsesüsteemi tegevustest ja neis saavutatud lahendustest. Ohvrile peab paistma, et tema staatust kriminaalmenetluses ka tegelikult tunnustatakse, et saavutatud õigus on ka tema õigus ja et süüdistatava karistus rahuldab teda. Taastava õiguse vaatekohast on oluline, et ohver ja tema lähedased saaksid kaasa rääkida selles, mis juhtus ja kuidas hüvitada kahju nii, et see tunduks ohvrile õiglane. Sellistele ootustele vastamiseks on õiguskaitsesüsteemis võetud kasutusele hulk protseduurireegleid (näiteks ohvri informeerimise kohustus jm kriminaalmenetluse hoovad), mille eesmärk on võimestada ohvrit kuriteoga toimetulekul ja oma õiguste eest seismisel. Menetlusprotsess peab tagama, et ohvri kannatused õiguskaitsesüsteemi menetlusprotseduuride tõttu ei kasvaks. Protseduuriõiguse põhimõtete järgimine õiguskaitsesüsteemis aitab ohvril oma vajadusi ja probleeme paremini väljendada, sest tema loomulikku olukorratunnetust ei moonutata eelarvamusliku suhtumise või põhjendamatute kohustustega. Teisese ohvristamise käsitlus pöörab tähelepanu sellele, et ohvri kohtlemine õiguskaitsesüsteemis ei võimendaks esialgse kuriteosündmuse mõju, sest see takistab algse olukorra taastamist.

Taastava õiguse ideest lähtuv ohvrite direktiiv rõhutab kannatanu õigust inimväärikusele, elule, kehalisele ja vaimsele puutumatusele, vabadusele ja turvalisusele, era- ja perekonnaelu austamisele, omandile, mittediskrimineerimisele soo, vanuse või puude alusel ning õiglasele kohtulikule arutamisele. Selle saavutamiseks on ohvri mõistet laiendatud ning ohvrina vaadeldakse ka pereliikmeid ja lähedasi inimesi, kes võisid kogeda näiteks vaimseid kannatusi. Ohvril on võimalik pöörduda õiguskaitsesüsteemi poole lähedase toel; talle tuleb tagada igakülgne abi, et muuta talle kuriteost ülesaamine ja menetlusest osavõtt lihtsamaks. Eriti rõhutab direktiiv vajadust jagada teavet ja kuulata. Selleks et ohver saaks abi, peavad menetlejad tunnustama ohvri kaitse ja abi vajadust ning oskama seda hinnata.

Ideaalide poole ei ole lihtne püüelda. Argielu on teooriast keerulisem ja vastuolulisem. Esiteks satub iga ohver õiguskaitsesüsteemi isesugusest kontekstist ja eri ootustega, mistõttu hindavad ohvrid menetlust erinevalt ka siis, kui õiguskaitsesüsteem on ohvri kogemuse leevendamiseks võtnud kasutusele kindlad protseduurireeglid. Erinevad ka ohvrite oskused end võõras olukorras kehtestada, sest bürokraatlik süsteem on paljudele võõras. Teiseks ei jäta ohver politseimajja avaldust esitama tulles oma hiljutisi tundeid ja kogemusi ukse taha, vaid kuriteost tingitud tunded võidakse üle kanda ka menetlusele antavatele hinnangutele. Ohver võib olla sellises emotsionaalses seisundis, et ta ei märka pakutavat abi ega mõista ametniku head tahet. Võõraste inimeste suhtlus on alati komplitseeritud ning ametnikul on ka parima tahtmise juures keeruline ohvri vaatenurka lõpuni ette kujutada ja ta võib koolitamisest hoolimata anda ohvrile negatiivsena mõjuvaid signaale, sest psühholoogiliselt keerulises olukorras ei suuda ka professionaal oma käitumist lõpuni analüüsida ega ette näha, kuidas teine pool seda tõlgendab. Kolmandaks ei pruugi ohvri algse seisukorra taastamine oleneda mitte niivõrd õiguskaitsesüsteemist, mis lahendab eeskätt kurjategija ja ohvri konflikti,

vaid just ohvri suhtevõrgustikust – näiteks töökaaslaste ja sugulaste tegudest ning suhtumisest. Lähikonnas võib ohver olla oma positsiooni kaitsjana praktiliselt üksi.

Et õiguskaitsesüsteem ei looks õigust iseenesele, vaid ohvrile, on iseäranis tähtis, et kannatanuga kokku puutuvate spetsialistide tegevus lähtuks kannatanu vajadustest. Teoreetiliste lähtepunktide ja õigusliku analüüsiga saab põhjalikumalt tutvuda järgmise lingi kaudu: www.kriminaalpoliitika.ee/et/2-teoreetilised-lahtekohad-kuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring

3. KURITEOOHVRITE KAITSE EESTIS

Mõistmaks praegust olukorda kuriteoohvrite kaitsel, tuleb analüüsida kuriteoohvrite direktiivi taastava õiguse vaatepunktist. Kui vaadata ohvri vajaduste ja kohtlemispõhimõtete kajastamist artiklites ja lõigetes, võib öelda, et direktiiv on Eesti õigusruumi korrektselt üle võetud. Samas määratleb õigustekst küll selle, kes on ohver ja mis õigused on tal menetluses, aga kajastab vähe kannatanu lõppseisundit, mille poole menetluses püüelda, ja seda, kuidas selle eesmärgini jõuda. Direktiivi ülevõtmiseks võeti Eestis kasutusse hulk selliseid parandusi, mida on direktiivis sätestatuga lihtne võrrelda, näiteks ohvri teavitamist teenuste ja õiguste teemal. Arutelu ohvri kohtlemisviisidest ja tema vajaduste tegelikust tagamisest on alles algamas. Seda, kuidas saavutada direktiiviga ette nähtud lepitamist, ohvri vajadustega arvestamist ja õigustest informeeritust, mõistetakse Eestis erinevalt. Eri ja kohati ka samad asutused eri piirkondades kasutavad erinevaid võtteid. Näiteks informeeritakse kannatanut tema õigustest erinevate dokumendivormide abil. Valiku ohvritele tutvustatavatest õigustest teeb uurija kannatanu ja kuriteo iseloomu põhjal. Lähisuhtevägivalla ohvrilt küsitakse esimesel kokkupuutel õiguskaitsesüsteemiga luba, et temaga võtaks ühendust ohvriabitöötaja (pöördujate arv on kasvanud). Loodud on võimalus saada tasuta õigusabi. Samas puuduvad veel õiguslikud raamid kannatanu vajaduste hindamiseks (mis aitaksid mõista, kas abi saavad selle vajajad), samuti praktilised juhised. Esimesel ütluste andmisel räägitakse kannatanuga üldjuhul läbi talle olulisemad õigused. Temalt küsitakse arvamust õigusemõistmise võimaluste – näiteks kokkuleppemenetluse – kohta (osa prokuröre tõlgendab ohvri esimesel ülekuulamisel antud nõusolekut kokkuleppemenetlusega ohvri lõpliku, mitte tagasi võetava otsusena).

Kuigi kannatanule tutvustatakse direktiivis nimetatud õigusi, kasutatakse neid mõnikord vähe ka siis, kui neid on vaja. Kannatanud ei tea ega kasuta sageli võimalust esitada kuriteost tingitud kulude hüvitamiseks tsiviilhagi ega kohtutäituri teenuseid süüdimõistetu vara realiseerimiseks. Väheseid kannatanuid esindab kriminaalmenetluses advokaat, kes abistab kannatanut kahju tõendamisel ja hüvitise taotlemisel või kriminaalasja menetlemise lõpetamise ning mittealustamise otsuste vaidlustamisel. Menetlusprotsessiga kaasnevate kulude hüvitamine on keeruline, sest see toimub viivitusega ja eeldab asjaajamist (eriti võrreldes süüdistatavaga, kellelt nõutakse riigi tehtud menetluskulud sisse tagantjärele). Lisaks menetluses pakutavale abile on oluline ka taastavast õigusest tulenev lepitamispõhimõte. Lepitusmenetlust, mis lihtsustab menetlusprotsessi ja vähendab kannatanu ohvristamist, kasutatakse üha sagedamini. Samas pole menetlejal praegu õiguskaitsesüsteemis ajendeid, miks kasutada lepitamist oma tööprotsessis laiemalt, ka siis, kui eraldi lepitusmenetlust ei toimu.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et õiguskaitsesüsteem on võtnud kasutusele sellised praktikad, mis väljendavad direktiivi formaalset rakendamist. Kuigi ohvrite standarditud küsitlus näitab, et nad teavad oma õigusi võrdlemisi hästi, kinnitavad intervjuud ohvritega, et teised ohvrit abistavad võimalused ohvriabi kõrval ei ole menetluskogemust kuigivõrd muutnud. Kannatanu vaates iseloomustab seda endiselt arusaamatu keelekasutus, ülearune asjaajamine, toimuva keeruline jälgitavus, mis võib raske kuriteokogemusega kannatanut veelgi ohvristada ega aita kaasa leppimisele ohvrit ümbritsevate inimeste ringis. Seda väljendab ka tõsiasi, et direktiivi ülevõtmine ei tinginud menetlejate töökorralduses erilisi muudatusi, kuigi nad peavad ohvrite kaitse parandamist üldpildis vajalikuks ja soovivad oma oskusi arendada. Põhjalikumalt saab õiguslikku analüüsi ja küsitluste tulemusega tutvuda järgmise lingi kaudu: www.kriminaalpoliitika.ee/et/3-kusitluste-ja-intervjuude-analuuskuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring.

4. OHVRITE KOGEMUS KRIMINAALMENETLUSEGA

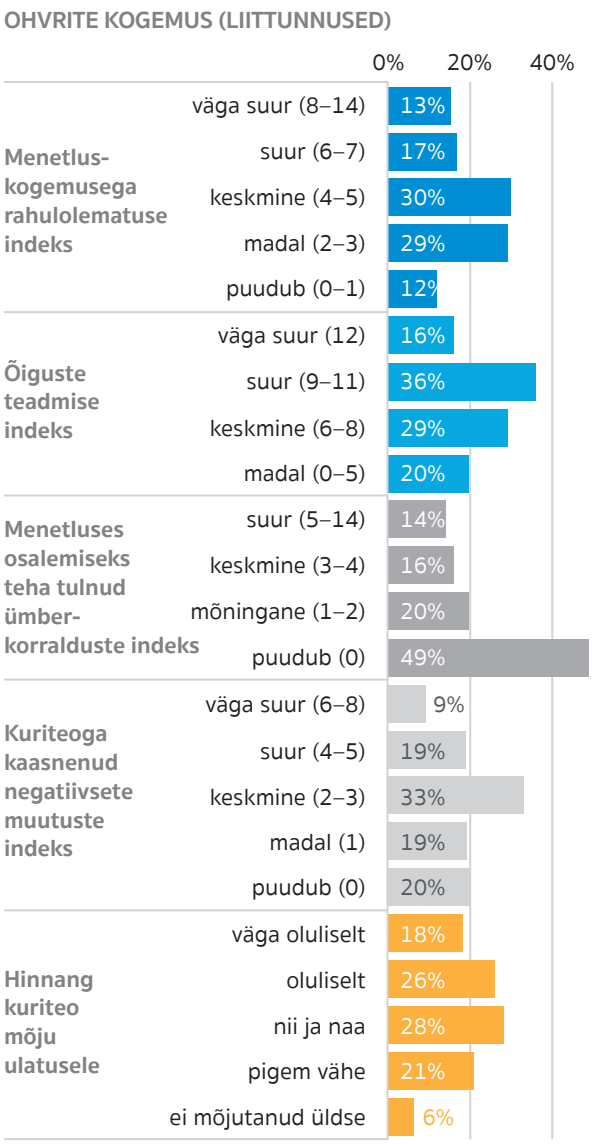

Joonis 5. Kuriteos kannatanute hinnangud kuriteo tõsiduse, menetluskogemuse, menetlusest tingitud elukorralduslike muutuste ja oma õigusteadmiste kohta (sulgudes liittunnustesse koondatud hinnangute arv)

Allikas: ohvrite küsitlus, autorite arvutused

Kannatanute rahulolu hindamiseks õiguskaitsesüsteemiga tuleb arvestada selle arengutaset. Varases arengujärgus õiguskaitsesüsteemi peamised probleemid on korruptsioon ja ebaühtlane õigusemõistmise tase, mis tingivad menetlusosaliste ebavõrdse kohtlemise. Kannatanute kogemuses väljendub see tavaliselt suure usaldamatusena. Kindlasti on Eesti selle arenguetapi läbinud, sest õiguskaitsesüsteemi usaldusnäitajad on järjepanu kasvanud ning saavutanud arvestatava taseme.[2] Et reaalselt õiguskaitsesüsteemiga kokku puutunute usaldus (59% pigem usaldab või usaldab täiesti) ületab elanikkonna üldisi usaldusnäitajaid, võib öelda, et kannatanute vahetu kogemus pigem tugevdab veendumust, et õiguskaitsesüsteem on läbipaistev (mis ongi protseduuriõigusest tulenev ootus). 2017. aastal ei ole õiguskaitsesüsteemis vaja lahendada fundamentaalseid vajakajäämisi. Süsteem toimib, kuid võimalik on muuta süsteemi ohvrit paremini kaitsvaks ja teha ümberkorraldusi paremate tulemuste nimel.

Uuringu tulemused näitavad, et kannatanutel võib olla kriitilisi kogemusi õiguskaitsesüsteemiga, kuid kogemusi, milles ohvrite õigusi oluliselt riivatakse, tuleb pidada juhuslikeks. Ohvrite hinnanguid iseloomustab pigem äratundmine, et neid koheldakse bürokraatliku süsteemi loogika järgi – kui juhtumeid, mis liiguvad õigusemõistmise konveieril. Kannatanu tunneb sageli, et kuriteost teatamine on oluline eeskätt kriminaalstatistika mõttes ning et ta peab oma tegevusega sobituma ametniku pakutavatesse raamidesse. Seega on kannatanute vaates õiguskaitsesüsteemi olulisim eesmärk pöörata

2 Seda kinnitavad ka nt uuringu „Mina. Maailm. Meedia 2002–2014“ andmed, mille põhjal on politsei usaldus suurenenud 2002. a 28%-lt 53%-le 2014. aastal, usaldus kohtusüsteemi vastu 24%-lt 37%-le.

süsteem näoga kannatanu poole. Samas ei saa öelda, et kannatanud oskaksid ise paremat kohtlemist soovida: õiguskaitseasutus on ohvrile üks riigiasutus teiste seas, kus n-ö kliendikeskus on äriettevõtetega võrreldes alati ajast maas. Selline on arenguetapp, millest lähtub kannatanute kohtlemise edaspidine hindamine. Et igasugune statistiliste piiride tõmbamine on kunstlik, olenedes vaatleja ja tema tööriistade valikust, saab selles uuringus kirjeldatavaid ohvrite hinnanguid käsitleda eeskätt ohvrite direktiivi ülevõtmise lähtepunkti, mitte tulemuse kirjeldusena.

Kui uurida ohvrite kogemust kuriteo ja menetlusprotsessiga, siis selgub, et olulised on järgmised asjaolud (joonis 5)[3]: kui tugevalt mõjutab kuritegu kannatanu elu, kuidas teda menetlusprotsessis koheldakse, kui palju põhjustab vajadus menetluses osaleda talle veel tüli ning kuivõrd ohver üldse teab, millised on tema õigused, et ta saaks neid vajaduse korral kasutada. Kannatanule on tähtis, et õigusemõistmine lähtuks tema vajadustest (protseduuriõigus), aitaks kaasa tema seisundi taastumisele (taastav õigus) ega sunniks teda rohkem kannatama (teisene ohvristamine). Küsitlusuuringu olulisemaid küsimusi, mis aitavad neid kogemusi hinnata, näitlikustab joonis 6, kust paistavad ka ohvrite võrdlemisi head teadmised oma õigustest. Seda ei saa siiski siduda üksnes menetluses toimuva ühekordse teavitustööga, vaid ennekõike televisiooni, ajakirjanduse, inimeste argisuhtluse ning kannatanu vahetute kogemustega. Ohvrid on menetluses kohtlemisega üsna rahul ning suurem osa vastajaid leiab, et menetlusest osavõtmine ei nõudnud suuri pingutusi.

Need näitajad ütlevad ilma kõrvutusmaterjalita siiski võrdlemisi vähe (sobides eelkõige näitajateks, mille abil hinnata muutusi), sest neis ei peegeldu, kuivõrd on hinnangud õiguskaitsesüsteemis kohtlemisele põhjustatud kuriteo tagajärjel toimunud üleelamistest, kuivõrd tegelikest kohtlemisviisidest ning kuivõrd on vaja negatiivsetele kogemustele tähelepanu pöörata (inimesi kogemuse järgi liigitades saame paratamatult tulemused, milles on esindatud nii positiivsemad kui ka negatiivsemad hinnangud). Selleks koondasime vastajad samade liittunnuste alusel klasteranalüüsi abil rühmadeks, et mõista, millised kannatanud on kuriteo- ja menetluskogemuse poolest üksteisega sarnased. Eri moel läbi kaalutud kannatanute rühmi kujutab joonis 6, mis kirjeldab, kuivõrd on saadud neljas rühmas esil üks või teine kogemus. Selle kõrvale on oluline vaadelda ka rühmade koosseise ja suurust, mida iseloomustab tabel 1.

3 Joonisel on esitatud vastajate olulisemad järeldused liittunnustena. Küsitluses uuriti kuriteoohvrite kogemusi võrdlemisi detailselt, kuid kuna vastaja ei analüüsi tavaliselt oma kogemusi nii üksikasjalikult kui nõudis küsitlusankeet, on mõistlik andmeid koondada, et vähendada juhuslike tõlgenduste ja arvamuste osatähtsust. Kuna vastajad ei kipu vähese tähtsusega kogemuste puhul valima kõige positiivsemaid vastusevariante ka siis, kui nende kogemus oli väga meeldiv, on välja joonistatud pigem kogemuste kriitilisem skaala ots – skaala teises otsas olevad väärtused väljendavad positiivset kogemust ka siis, kui selles sisalduvad mõned kriitilised vastused. Joonisel on neli liittunnust, mille tegemise kohta leiab pikema selgituse meetodi lisast (www.kriminaalpoliitika.ee/et/3-kusitluste-ja-intervjuude-analuuskuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring). 1. Menetluskogemusega rahulolematuse indeks liidab kokku ohvrite vastused, mis peegeldavad selliseid menetluses saadud kogemusi, mis soodustavad uut ohvristumist või muudavad menetluses osalemise keerulisemaks (näiteks ametivõimud vihjasid, et ohver võib olla juhtunus ise süüdi). 2. Õiguste teadmise indeks liidab kokku vastused, mis väljendavad ohvri teadmisi sellest, millele tal menetluses lisaõigus on (näiteks õigus võtta politseisse kaasa lähedane inimene). Et inimesed sageli ei mäleta, millisest allikast nad on oma teadmised omandanud, ei kasutatud tunnuses küsimusi selle kohta, kas või milline ametnik neile seda teavet jagas, vaid ainult seda, kas nad seda õigust teavad. 3. Menetluses osalemiseks teha tulnud ümberkorralduste indeks loeb kokku vastused, mis väljendavad menetluses osalemiseks teha tulnud lisapingutusi, näiteks vajadust kulutada ülemäära palju raha või leida abistajaid, kes aitaksid kodust elu rööpas hoida. 4. Kuriteoga kaasnenud negatiivsete muutuste indeks peegeldab kuriteo tagajärgede ulatust: kas tegu oli lihtsakujulise probleemiga (näiteks varaline kahju) või ulatusid kuriteo mõjud ka tervisesse, lähisuhetesse, võimesse argieluga toime tulla jne. See tunnus käib ühte jalga üksikküsimusega, milles vastaja väljendab oma hinnangut kuriteo tõsiduse kohta (joonisel viies tunnus).

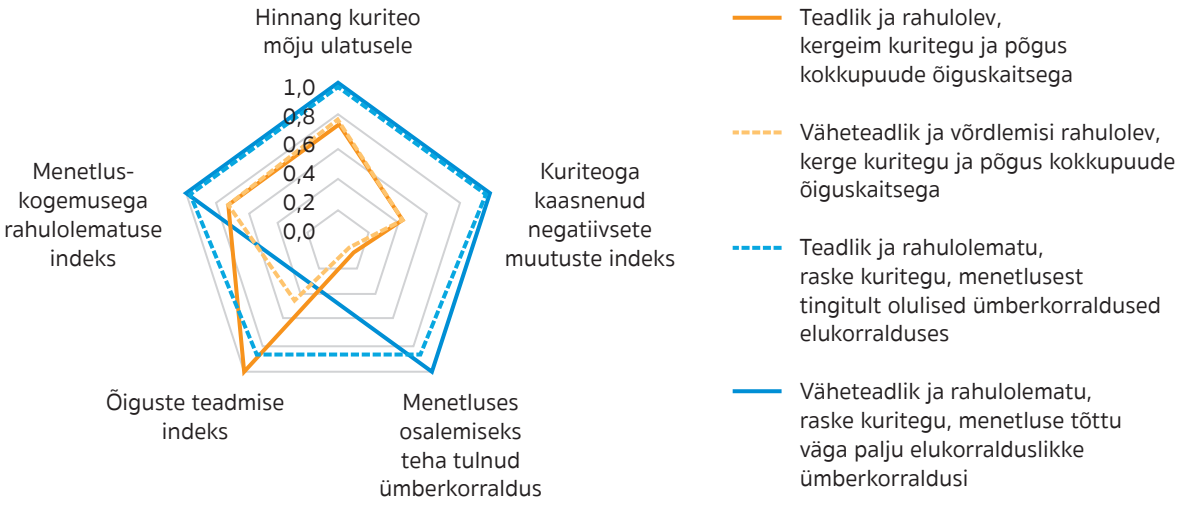

Joonis 6. Ohvrite klastrite komponentide keskmised väärtused suhtelisel skaalal, millel iga tunnuse suurimaks väärtuseks on 1

Allikas: ohvrite küsitlus, autorite arvutused

Nende tulemuste põhjal võib öelda, et suurem osa kannatanuid on õiguskaitsesüsteemis kohtlemisega üsna rahul. Nende suure rahulolu tingib menetlusprotsessi põhjuseks oleva kuriteojuhtumi suhteline kergus, mistõttu ka järgnev menetlus ei nõua neilt olulisi pingutusi. Õiguskaitsesüsteemi tähelepanu vajavad aga kindlasti need, kelle kuriteokogemus on olnud võrdlemisi raske, mistõttu ka kokkupuuted menetlusprotsessiga on kaalukamad ja nõudnud enamat pingutust. Teaduskirjanduse analüüs (www.kriminaalpoliitika.ee/et/2-teoreetilised-lahtekohad-kuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring) näitab, et seda, milline tegur rahulolematust põhjustab või ohvristumist süvendab, on väga keeruline määrata. Siiski näitab joonis, et sarnaselt kriitilised on nii need ohvrid, kes oma õiguseid teavad, kui ka need, kelle teadmised õigustest on oluliselt napimad. Menetlusprotsessi kogemusega rahuolu tingivad eeskätt kogetud kuriteo raskusaste (kui suures ulatuses muutis see argielu jätkamise võimatuks), selle kuriteo menetluses osalemiseks ette võtta tulevad muudatused ja ilmselt varasemast kogemusest tulenev eelhoiak, mille tõttu interpreteeritakse bürokraatlikku asjaajamist ja selles toimetavaid ametnikke vaenulikena. Seega ei peegelda ohvri õiguste teadmine mitte ohvri paremat võimet kriminaalprotsessis hakkama saada, vaid kannatanu sotsiaalset positsiooni ühiskonnas, mis tagab eri tüüpi teabevälja ning peegeldab teabe kasutamise harjumusi. Kergema kuriteo (näiteks varavastane kuritegu, tabel 1) ohver oskab menetluse võimaluste piire ning kvaliteeti paremini hinnata: talle on vähem kriitiline, kui ta ei saa oma juhtumi kohta käivast infost aru või ei leia süsteemist inimest, kes teda mõistaks. Nad peavad tähtsaks seda, kuidas politseinikud neid kohtlevad, suhtluse keelelist arusaadavust ja ärakuulamist. Raskemate kuritegude ohvritele jääb sarnastest kokkupuudetest oma seisundi taastamiseks ning õiguste menetluses maksmapanemiseks väheks, mistõttu nad väljendavad oma emotsionaalset kurnatust negatiivsete hinnangutena õiguskaitsesüsteemile.

Tabel 1. Ohvrite klastrite suurus ja jagunemine kuriteo liigi ja vastaja soo, keele ning piirkonna alusel

Ohvrite klastrid	klastri suurus	Kuriteo liik		Sugu		Keel*		Piirkond*			
		varavastane	isikuvastane	mees	naine	eesti	vene	lõuna	lääne	põhja	viru
Teadlik ja rahulolev, kergeim kuritegu ja põgus kokkupuude õiguskaitsega	51% 150	51	45	55	45	51	49	13	7	55	25
Väheteadlik ja võrdlemisi rahulolev, kerge kuritegu ja põgus kokkupuude õiguskaitsega	25% 74	47	49	61	39	77	23	19	15	57	10
Teadlik ja rahulolematu, raske kuritegu, menetlusest tingitult olulised ümberkorraldused elukorralduses	16% 48	38	56	42	58	65	35	17	10	35	38
Väheteadlik ja rahulolematu, raske kuritegu, menetluse tõttu väga palju elukorralduslikke muudatusi	7% 22	23	77	36	64	64	36	32	9	46	14

* erinevus on statistiliselt oluline, allikas: ohvrite küsitlus, autorite arvutused

Sellest järeldub, et kannatanute paremaks kohtlemiseks ja õiguste tagamiseks ei saa panna kannatanule lisakohustusi (lootes, et ta võtab oma õiguseid teades ise midagi ette). Õiguskaitsesüsteemi praegune korraldus eeldab, et kannatanud on ühtviisi võimekad neile eri struktuurides loodud võimalusi kasutama. See on võimekatele ohvritele loodud struktuur. Selleks et lähtuda ohvrite direktiivi põhimõttest, tuleb ohvrite kaitse süsteem ümber pöörata: tagada, et süsteemi vaikimisi valikud toetavad seda, et kõige nõrgemal positsioonil olevad ohvrid ei loobuks õiguskaitsesüsteemi kaitsest ning neile tagatakse abi võimalikult lihtsal moel. Võrreldes ohvrite klastrite suurusi nende vastajate hulgaga, kes on tegelikult õiguskaitsesüsteemi pakutavat abi kasutanud, selgub, et arvestatav osa ohvritest, kes vajaksid näiteks ohvriabi, rahalist hüvitist või õigusabi, ei ole seda saanud. Ligipääsu osutatavale abile on vaja seetõttu oluliselt lihtsustada.

Põhjalikumalt saab tutvuda nii metoodika kui ka küsitluste tulemusega järgmise lingi kaudu: www.kriminaalpoliitika.ee/et/3-kusitluste-ja-intervjuude-analuuskuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring ja www.kriminaalpoliitika.ee/et/2-teoreetilised-lahtekohad-kuriteoohvrite-kaitse-ja-kohtlemise-uuring

5. NÄITAJATE LOOMINE

Järgmisel joonisel on esitatud näitajad, millega mõõta ja hinnata kuriteoohvrite kaitse olukorda. Keskel on esitatud üldised indikaatorid, mis mõõdavad ohvrite direktiivi eesmärgi poole liikumist. Eesmärki ümbritsevad näitajad mõõdavad sama tendentsi kitsamate teemade kaupa.

Teabe jagamine õiguste kohta

- hinnang oma õiguste teadmiste kohta, õiguste kasutamine ja kasutamisvajadus (ohvrid)
- õiguste teadmise indeks (ohvrid)
- õiguste kohta info saamise allikad (ohvrid)
- hinnang oma oskusele selgitada kuriteoohvritele õigusi (spetsialistid)

Jagatud info selgus

- hinnang, kui arusaadav oli spetsialistide jagatud info õiguste kohta, kannatanu rolli kohta kriminaalmenetluses ja kriminaalmenetluse kulgemise kohta (ohvrid)

Juhtunust ei pea rääkima korduvalt

- nende ohvrite osakaal, kes pidid juhtunust korduvalt spetsialistidele rääkima

Ohvrite direktiivi eesmärk

- hinnang enda kohtlemisele õiguskaitseasutuste poolt menetluse jooksul (ohvrid)
- hinnang oma oskusele rakendada kuriteoohvrite individuaalset kaitsevajadust hindamist (spetsialistid)
- menetluskogemusega rahulolematuse indeks (ohvrid)
- menetluses osalemiseks teha tulnud ümberkorralduste indeks (ohvrid)
- hinnang kuriteo mõju ulatusele (ohvrid)

Ligipääs ohvriabiteenustele

- ohvriabiteenuse saajate arv, kasutanute hinnangud teenusele

Ligipääs lepitusteenusele

- lepitusmenetluses osalenute arv, kasutanute hinnangud teenuse kohta

Kurjategijaga kokkupuute vältimine

- nende kannatanute osakaal, kellel oli õiguskaitseasutustes soovimatuid kokkupuuteid teo toimepanijaga

Ligipääs õigusnõustamisele

- riigi õigusabi saanute arv, kasutanute hinnangud teenusele

Kahjude hüvitamine ohvrile

- nende kannatanule osakaal, kes on taotlenud kahjude hüvitamist, kahjuhüvitise nõude rahuldamiste määr
- kuriteoga kaasnenud negatiivsete muutuste indeks

6. OLULISEMAD PROBLEEMID JA NENDE LAHENDAMINE

Kriminaalõigusprotsessi olulisemaid probleemkohti näitlikustab joonis 7, millele järgnevad probleemikohtade detailsemad selgitused ja soovitused.

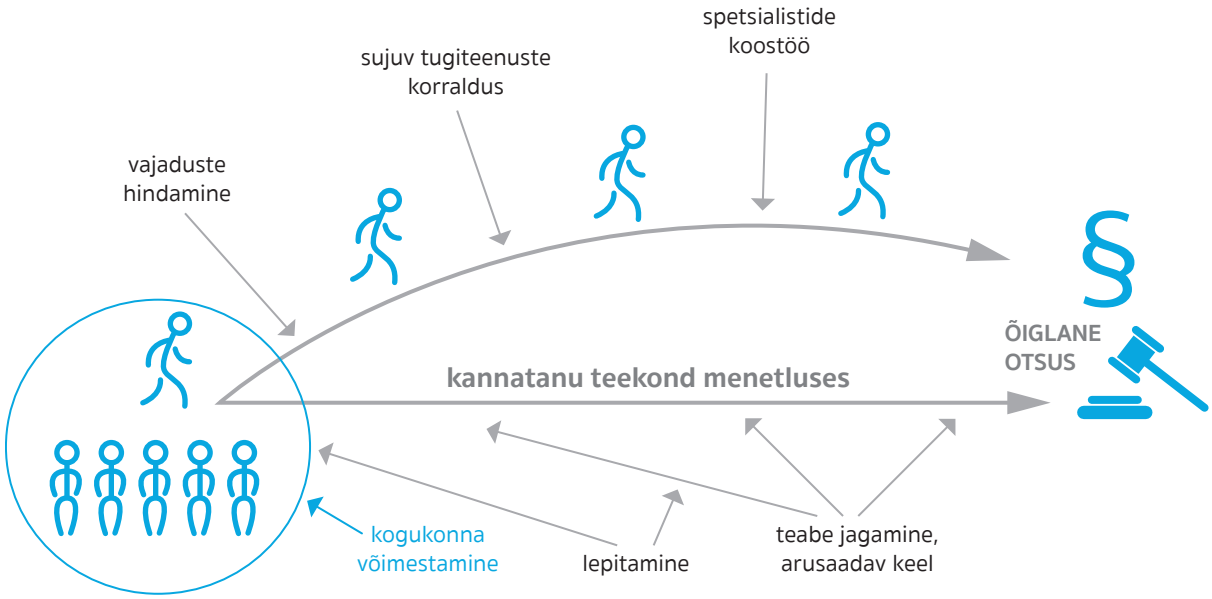

Joonis 7. Ohvri teekond kriminaalõigusprotsessis ja tegurid, mille arendamisele on vaja tähelepanu pöörata (autorite koostatud)

Probleem nr 1. Vajaduste hindamine

Probleemi kirjeldus. Kuriteoohvrite tagasiside näitab võrdlemisi suurt rahulolu praegu tagatud õiguskaitse kvaliteediga. Rahulolu näit on märksa suurem neil, kelle kogetud kuriteosündmus oli kergem ja mõjutas hakkamasaamist vähem või kellel oli sellega toimetulemiseks parem taustsüsteem – isiklikud võimed ja ressursid, toetav lähedaste ring. Oluliselt rahulolematum on raskemate kuritegude tõttu kannatanute rühm. Praeguses menetluskorralduses lähtutakse kuriteoohvri toetamisel ohvri õigusest saada teavet ja küsida abi. See lähtekoht eeldab, et ohver tahab abi saada ning oskab ja suudab seda küsida. Ohvrite analüüs näitab, et ohvrite võimed ei ole ühetaolised ning et nii menetluskogemusega rahulolematute kui rahulolijate seas on nii oma õigustest teadlikke kui ka väheteadlikke rühmi. Direktiivi mõtte tagamiseks on vaja pöörata tähelepanu nende õiguste tagamise praktilisele korraldusele nii, et see toetaks kõige nõrgemate ohvrite vajadusi, sh ka siis, kui ohver ei tea oma õiguseid, jättes võimekamatele kannatanutele võimaluse loobuda nn vaikimisi valikutest.

Ohvrite kuriteokogemusega toimetulek oleneb suuresti teda ümbritsevast keskkonnast ning inimestest, kelle ettevalmistus kannatanu toetamiseks erineb. Kuriteo menetlemisega seotud võrdlemisi keerulist teavet aitavad luua ja mõtestada kannatanu lähedased ja sarnase kuriteokogemusega inimesed, lisaks on kannatanuile abiks internetiotsing. Asjaajamises kogenud inimesed oskavad kasutada oma varasemaid teadmisi, et õiguskaitsesüsteemis toime tulla. Paljudel ohvritest pole aga lähedasi, kes oskaksid nõu anda, kuidas kuriteoga toime tulla või menetluses osaleda, muu hulgas võivad nad kannatanut hukka mõista, pigem survestades teda vajalikust õiguskaitsest loobuma.

Soovitud tulemuste tagamiseks ei piisa praktikast hinnata ohvri vajadusi ja jagada talle infot õiguste, võimaluste, ohvriabi ja hüvitiste kohta esmaste kokkupuudete ajal, sest keerulisemate juhtumite ohver ei suuda sel hetkel sellist infot vastu võtta ega hinnata vajadusi, mis võivad tekkida alles hiljem. Teabe omandamist võib takistada ohvri vaimne seisund (nt ärevus, trauma), suhtlemine võõra inimesega (nn vastastikuse tõlkimise vajadus), ametlik õhkkond ja keeruline ametikeel, aga ka ajastus – inimene seob uusi teadmisi olemasolevatega, kui selleks on praktiline vajadus ja võimalus. Kannatanul pole tavaliselt ka teavet tema kriminaalasja menetlejate kohta või puudub tal julgus neid tülitada, mistõttu on tal raske oma juhtumi arenguga kursis olla.

Kannatanu vajadust hinnates ja abistavatest võimalustest teavitades ei võeta arvesse, et kannatanu:

- ei mõista oma vajadusi, kui ta ei tea, millist abi on üldse võimalik saada, kuidas see praktilises elus välja näeb jm
- võimalus mõista oma abivajadust ning arusaamad sellest, millist abi ta vajab, muutuvad aja jooksul
- on ka ise aktiivne teabe otsimisel ja tõlgendamisel
- lähedased saavad olla talle oluliseks toeks, kui neid juhendada
- ohvristumist võib süvendada asjaajamise ning kulutuste lisakoormus menetluse ajal, sest ta peab õigustama oma õigust abile

Soovitused. Õiguskaitsesüsteemi teenuseid on vaja analüüsida ja teha kindlaks, kuidas saaks abi korraldada nii, et ohvri vajadused oleksid tagatud ning (potentsiaalse) ohvriga kokku puutuvatel õiguskaitsesüsteemi ja teistel spetsialistidel (nt arstidel, sotsiaal- ja lastekaitsetöötajatel) oleks lihtne ohvrit abi juurde suunata. Kõigile osalistele (sh sotsiaaltöötajatele ja arstidele) on vaja välja töötada juhised ning ühildada töölõigud nii, et kannatanut ei vintsutataks asjatult tema abistamiseks mõeldud meetmete vahel, talle loodaks sujuv teekond abini ning teine asutus võtaks juhtumi kannatanut suunavalt spetsialistilt sujuvalt üle.
Kõigi ohvritega kokku puutuvate spetsialistide ülesanne on välja selgitada ohvri (kaitse)vajadused ja arvestada neid temaga suheldes ja teda teenuste juurde suunates (joonis 8).

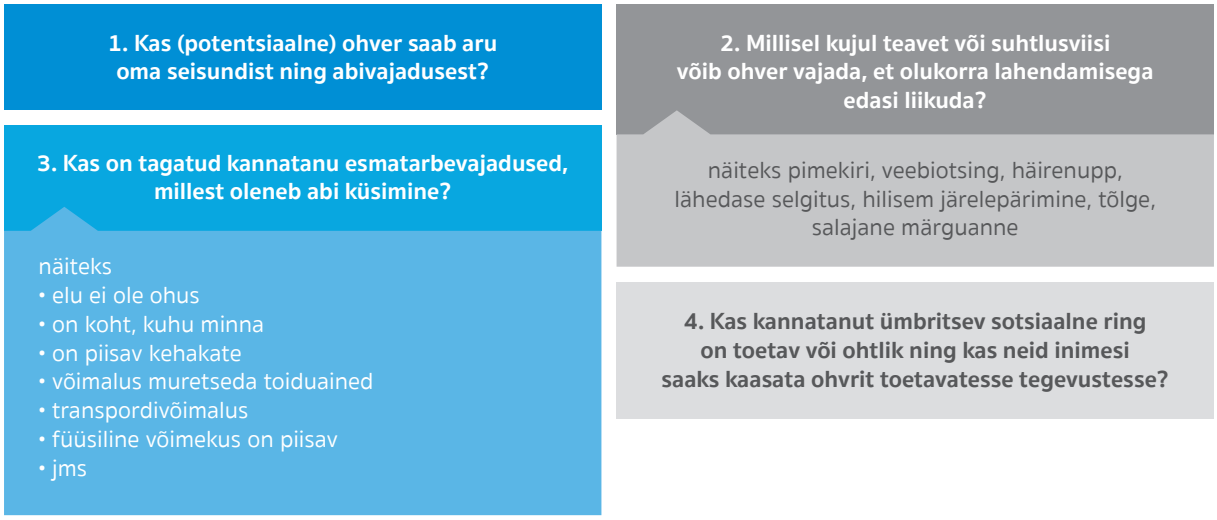

Joonis 8. Peamised küsimused ohvri (kaitse)vajaduste hindamiseks

Kui kannatanu vajab abi, mida tema vajadusi hindav spetsialist (nt arst) ei ole pädev andma, siis tuleb teave kannatanu vajaduste kohta saata asutusse, mis sellist abi osutab (näiteks omavalitsusse, mille sotsiaaltöötaja saab kontrollida, kas kannatanu vajab järgmise sissetuleku päevani toimetulekuks toiduabi) või – keerulisemate juhtumite puhul – asutusse, mille ülesanne on hinnata ohvri vajadusi terviklikult (nt ohvriabi). Teenused ja abi on vaja korraldada nii, et abistaja võtaks kannatanuga ühendust (selleks küsitakse luba), mitte ei jäeta spetsialistideni jõudmist kannatanu ülesandeks. Süsteemi vaikimisi valik on anda abi, aga kannatanu saab sellest soovi korral menetluses loobuda. Raske kuriteo tõttu kannatanule tuleb (vajaduste hindamise tulemusena) tagada üks tugiisik, kes selgitab temaga seotud toiminguid, tutvustab teiste temaga ühendust võtvate spetsialistide pädevust ja on vajaduse korral abiks kuni menetluse lõpuni.

Kannatanu vajaduste tagamiseks on oluline selgitada kannatanu õigusi ja nende kasutamise võimalusi ka lähedasele, kes on ütluste andmisele kaasa kutsutud: tema võib aidata kannatanu vajadusi hinnata ning olla kannatanule hilisem teabeallikas, abistada teda teabe mõtestamisel ja järelepärimiste tegemisel.

Tähtis on tagada, et üldisem menetlusteave ja selgitused oleksid laialt kättesaadavad infoliini ja e-nõustamise abil, sest kannatanu hindab oma vajadusi ka ise, sh pakutavate võimaluste alusel (arutelus). Et kannatanu või tema lähedane julgeks ja taipaks ka hiljem vastuseid küsida, tuleks seda julgustada näiteks nimekaardiga (ja muude kohaste teabekandjate abil, näiteks e-kirja teel). Kuna kannatanu ja ta lähedased hindavad abi saamise vajadusi menetlusprotsessi jooksul ümber, on oluline, et ka infootsing tagaks süsteemse ülevaate menetlusprotsessist ning selle eri etappides kättesaadavatest õigustest, soovitatavatest teenustest ja muudest võimalustest. Selleks sobib näiteks e-Eestiga seotud menetlusteabe portaal, millest lisaks üldisele menetluses osalemist hõlbustavatele juhistele saab ka võimaluse vaadelda asja lahendamise käiku.

Et kannatanu hindab oma vajadusi praktiliselt, ei vaja ta vajaduste hindamist tegevusena iseeneses, vaid väärtustab abi selle oodatud tulemuse järgi. Tähelepanu tuleb pöörata selliste teenuste arendamisele, mis ka tegelikult toetavad kuriteole eelnenud olukorra taastamist (nt tõend kuriteoteate esitamise kohta on väheoluline, lähedaste nõustamine oluline).

Kannatanu vajaduste hindamine esimesel ütluste andmisel võib välja näha nii (joonis 9):

1 • Uurija hindab ütluste käigus kannatanu kaitsevajadusi.

2 • Uurija selgitab kannatanule (või ka teda saatvale lähedasele inimesele) lihtsas keeles ja näidete varal, millele tal on õigus ning kuidas neid õigusi tagatakse: õigus saada teavet riikliku ohvriabi, tasuta õigusabi, riiklike hüvitiste, kulude hüvitamise jms kohta.

3 • Saadab teabe samade õiguste kohta kannatanu e-posti aadressile või ulatab voldiku.

4 • Ulatab kannatanule (ja vajaduse korral kaasas olevale lähedasele) nimekaardi telefoninumbri ja veebiaadressiga, millelt on võimalik saada infot kannatanu õiguste ja menetluse kulu kohta.

5 • Hindamise tulemusena võtab uurija ohvrilt nõusoleku kaasata tugiisik ning vahendab tugiisikule kannatanu andmed.

Joonis 9. Ohvri kaitsevajaduse hindamisprotsessi näidis (autorite koostatud)

Probleem nr 2. Sujuv tugiteenuste korraldus

Probleemi selgitus. Kannatanud satuvad kuriteoohvriks üldjuhul ootamatult ja tavaliselt nad ei tea, mis õiguskaitsesüsteemis seejärel toimuma hakkab. Eelteadmised õiguskaitseteenuste osutamise korraldusest võivad osutuda määravaks juhtudel, kus kannatanu kahtleb, kas teatada kuriteost politseisse või mitte. Oluline on, et kannatanu ei peaks pöördumist kaaluma üksi, vaid saaks selleks abi tuttavalt politseinikult, sotsiaaltöötajalt, arstilt või lähedaselt. Praegune õiguskaitsesüsteem ei lähtu ohvri vaatest, mistõttu võib menetluse teekonnal vähem võimekas ohver ilma sujuva juhtimiseta n-ö ära kaduda. Ohver tunneb end menetlusprotsessis sageli kõrvalejäetuna, ka talle edastatud uurija või prokuröri kontaktandmed ei taga menetlusega kursis olekut, sest menetleja võib muutuda. Et ainult veerand spetsialistidest püüab iga ohvrit menetlusega kursis hoida, võib arvata, et suhtlemine ei ole lihtne kummalegi poolele. Tugiteenuste tervikpakett on lünklik või vähe sidustatud, olenedes spetsialistide isikuomadustest ning isiklikest koostöösuhetest, nii et ohvrid, nende lähedased ja spetsialistid peavad leidma viise, kuidas need loogiliselt kokku siduda. Kohati ei tea kuriteoohvritega kokku puutuvad asutused teiste tegemistest. Töökorraldust vaadatakse üle.

Ohvril on õigus mõistmisele ja ärakuulamisele, mida on lihtsam saavutada, kui ohvril on menetlusprotsessis oma inimene, tugiisik. Praegu tagatakse seda rolli mitmel moel.

- Ohvriabi roll ohvrite abistamisel on kõikehõlmav, tähendades olenevalt ohvrist nii juriidilist, asjaajamisega seotud, olmelist kui ka psühholoogilist abi. Ohvriabi võimalusi ei kasuta mitte kõik ohvrid, kes sellist abi vajavad, sest nad ei tea sellest või ehmatab neid selle teenuse nimetus. Teisalt osutab ohvriabi ka sellist abi (nt üldised nõuanded, kuidas menetluses toimida, dokumente täita), mida ei ole ressursinappuse tõttu mõistlik osutada ohvriabi teenustena, aga mis on vajalikud laiemale ohvrite rühmale – ka neile,

kelle juhtumid ei ole nii rasked, et vajada ohvriabi teenust. Ohvriabi ei nõusta kannatanut tema asja menetlemise sisulistes küsimustes.

- Kannatanu esindaja (advokaadi) roll on peale kannatanu huvide esindamise asja lahendamisel ka selgitada kannatanule õiguskaitse protseduure ja õigusi. 2017. aastal hakkas riik ostma õigusabi teenust, mille tasuta osutatav maht võimaldab klienti kõige elementaarsema menetlusprotsessi puudutavaga kurssi viia. Mahukamad tegevused kannatanu huvide esindamiseks ületavad tasuta osutatava teenuse piiri.

Praegu on ebamõistlikult jaotatud üldised nõustamistegevused, mis toetavad kuriteoohvri toimetulekut menetlusprotsessis. Ligipääs menetlusprotsessis toimetulemist hõlbustavale lihtsamale teabele on peidetud teenustesse, mis on vajalikumad keerulisemate või raskemate juhtumite ohvritele. Ohvri võimalusi kriminaalmenetluse teabe omandamisel saab oluliselt lihtsustada, kui kannatanu pääseks teabele ligi kogu menetluse ajal oma vajadust mööda. Asjaajamine, näiteks hüvitiste taotlemine, tuleb muuta märksa lihtsamaks, et kannatanu saaks vajaliku hüve väiksema vaevaga.

Soovitused. Kuriteoohvrile on vaja kujundada tugimeetmed, mis vähendaksid tema ajakulu ning kulutusi menetluses osalemisele ja muudaksid menetluses osalemise sujuvamaks. Selleks tuleb kuriteoohvrile menetluses – ükskõik, kas ta tuleb politseimajja, pöördub arsti juurde vm – tagada sobivad ühetaolise kvaliteediga tugimeetmed ning võimalus saada kohasemat abi. Et ohvrite vajadused erinevad, peab tugimeetmete korraldus lähtuma vaikimisi eeldusest, et ohver võib vajada maksimaalset abi, millest ta saab loobuda oma kaitsevajaduste hindamises osaledes (näiteks tugimeetmete teabe analüüs ja järelepärimised, arutelu menetlejaga).

Kannatanule, keda ootab ees pikem ja keerulisem menetlusprotsess, on tähtis võimalus suhelda ühe usaldusväärse tugiisikuga, kes määrataks talle esimese kokkupuute ajal õiguskaitsesüsteemiga ning tagaks põhjalikuma vajaduste hindamise ja tugiteenustele suunamise, hüvitiste väljastamise. Kuna ohvritele ei meeldi nimetada ennast ohvriks ja neid pelutab ohvriabisse kui eraldi asutusse suunamine, saab tugiteenuste ja menetluskorraldusega tagada selle, et kannatanu astub sisse politseiuksest (sh virtuaalsest) ja saab kõik vajaliku aetud ühes nn kannatanute osakonnas, milles tema vajadused lahendatakse asjatu jooksutamiseta, sh tagatakse praegu ohvriabitöötajate ja advokaatide tagatav nõustamine asjaajamisküsimustes. Õiguskaitsesüsteemi poole pöördujate laiem toetamine nendes küsimustes võimaldab luua ohvrile rohkem võimalusi oma vajadusi hinnata. Kui ohver tutvub praktiliste võimaluste ja näidistega, oskab ta küsida ja pöörduda. Joonis 10 kajastab valikulisi näiteid teenuste korraldusest, milles ohvri vajaduste hindamine tagatakse alates lihtsamast tasemest kuni keerulisemate juhtumiteni välja nii, et raskete juhtumite puhul on kättesaadav ka elementaarne tugi, aga lihtsamate juhtumite korral saab kannatanu kaasa rääkida selles, millisel hetkel ta soovib vaikimisi tagatavast kaitsest loobuda.

Joonis 10. Näide, kuidas arendada teenuse korraldust laiemalt kannatanute rühmalt raskemini kannatanute rühmale liikudes (autorite koostatud)

Probleem nr 3. Spetsialistide koostöö

Probleemi selgitus. Uuringus osalenud spetsialistid on sellega, kuidas toimib koostöö kannatanute abistamisel nende töölõigus, rahul. Kõige probleemsemaks peavad spetsialistid koostööd meditsiinisektoriga. Kuigi perearstid ja haiglad peaksid politseile võimalikest süüteo juhtumitest teada andma, tehakse seda vähem, kui peaks. Ohvriabiteenuse arenedes on tihenenud ka ohvriabitöötajate koostöö politseinike ja omavalitsuse sotsiaaltöötajatega, kellel on võimalik tegeleda muu hulgas ohvrit ümbritsevate inimestega. Ehkki kannatanute nõustamisvõimalused on paranenud, vajab arendamist süsteem, mis võimaldab kasutada lepitamist laiemalt kui lepitusmenetluses. Näiteks on vaja paremini lahendada teo toimepanija motiveerimine probleemiga tegelda, sest sellised programmid ei ole igal pool kättesaadavad ega regulaarsed.

Lisaks asutuste koostööle on probleemiks ka asutusesisene koostöö, näiteks kasutavad eri spetsialistid erinevaid praktikaid. Lisaks pole kannatanu õigustega seotud seadusemuudatuste info jõudnud kannatanutega kõige esimesena kontaktis olevate politseinikeni samal määral kui prokuröride ja uurijateni; prokurörid tõlgendavad kannatanu õigust loobuda esimesel ülekuulamisel antud nõusolekust kokkuleppemenetluse kohta erinevalt.

Et spetsialistid ei saa hinnata kannatanute kohtlemist laiemalt kui oma töölõigus, on loomulik, et kannatanute kohtlemist peetakse praegu võrdlemisi heaks (81% ei pea oma tööülesannete ümberkujundamist vajalikuks) ja võimalust neid toetada nähakse eeskätt rohkem inimlikult vastu tulles. Üle 70% pidas vajalikuks arendada oma oskusi kohanduda inimeste eripäraste suhtlusviisidega, neid rahustada ja toetada. Oluliseks peetakse ka oskusi suunata ohver edasi (teiste) tugiteenuste juurde (sh psühholoogiline abi, õigusabi, varjupaik, tõlk jne), kuigi ainult oskuste arendamine ei saa pakkuda lahendust, kui seda ei toeta asutuste koostöö ja tööaja korraldus (spetsialistid sooviksid ohvriga tegelemiseks aega juurde saada).

Spetsialistide vastustest nähtub, et kannatanute õiguste ja kohtlemise kohta on peamiselt jagatud infot asutuse siseveebis ja e-kirjades, kuid märksa vähem on tegeletud koolituste, praktiliste juhiste ja tööülesannete ümberkorraldamisega, mille abil on muutuseid ohvrite kohtlemises lihtsam saavutada. Lisaks vajadusele töölõigud ümber kujundada tuleb analüüsida ka teabeedastussüsteemi ja füüsilise ruumi kasutamist, et kannatanud tunneksid end mugavamalt (näiteks hubased ruumid) ja vähem jooksutatuna (kõik toimingud, sh eri valitsemisalasid puudutavad, tehakse samas ruumis, teiste ametiisikutega saab suhelda ühes kohas kindlaks määratud tugiisiku juhtimisel).

Soovitused. Eri valitsemisalade spetsialistide koostöö tuleb välja arendada koos sellise tugimeetmete korraldusega, mis vastab kannatanu vajadustele. Selleks et ohvriabi- või sotsiaaltöötaja, politseiametniku või prokuratuuri esindajate tähelepanu kannatanut ei koormaks, on vaja teha koosloomelisi ühiskoolitusi, kus otsitakse lahendusi koostöösuhete lünkadele. Samuti on vaja süsteemi testida kannatanu vaates, sh eri tüüpi kannatanute seas.

Selleks et kaasata perearste ja haiglaid paremini süüteost teatamise süsteemi, on vaja luua valitsemisalade ülene arendusrühm, mille ülesandeks on välja arendada toimiv infovahetuse süsteem õiguskaitsesüsteemi ja raviasutuste vahel, sh selleks vajalik motivatsioonimehhanism. Tuleb kaaluda, kas raviasutuse töötaja peaks suunama kannatanu otse politseisse või ohvriabisse (nn kannatanute osakonda), kus võidakse kannatanule omakorda pakkuda võimalust teha politseile avaldus menetluse alustamiseks.

Uurijad, prokurörid ja ohvriabitöötajad vajavad töönõustamist (supervisioonina) psühholoogiliselt raskete juhtumitega toimetulekuks, et vähendada läbipõlemise riski. Selleks tuleb töötada välja asutusesisesed supervisiooni süsteemid. Kannatanuga tegelemise väärtustamiseks ja selleks piisava aja võimaldamiseks on vaja kujundada välja vastavad tööaja kasutamise ja töötulemuste hindamise reeglid.

Probleem nr 4. Teabe jagamine, selge ja arusaadav keel

Probleemi selgitus. Praegu on kannatanu tugimeetmete eelduseks hoiak, et ohvri võimestamiseks piisab, kui teda tema õigustest teavitada. Tegelikult kasutab kannatanu väga mitmekesist teabeallikate komplekti, nt internetti ja suhtlusmeediat, sõpru, tuttavaid ja teisi pereliikmeid (eriti just vene keelt rääkivad kannatanud). Teavet oma õiguste kohta on saadud varasemate kokkupuudetega politsei, prokuratuuri või kohtuga, aga ka õpingute või töö käigus. Võib öelda, et kannatanu mõtestab õiguskaitsesüsteemi keerukad ja üldistavad juhised endale arusaadavateks reegliteks, toetudes eri pädevusega nõuandjatele. Liigne tõlkimisvajadus vähendab võimet oma õigusi kaitsta. Kannatanute arusaamist sellest, millele tal tegelikult õigus on, takistab juriidiline kantseliit, spetsialistide vähene oskus selgitada kannatanule tema õigusi arusaadavate näidete või lugude vormis ning see, et menetluses ei tehta selgitustööd alati sel ajal, kui kannatanu seda tegelikult vajab. Samuti jagavad spetsialistid kannatanule teavet valikuliselt, oma eelhinnangu järgi, ja eri spetsialistid annavad erinevat nõu.

Soovitused. Keeruliste õigusmõistete asemel saab välja arendada lihtsa sõnavara ja näidete pagasi, mille abil ohvriga suhelda. Spetsialiste võivad kannatanuga suhtlemisel aidata pildilised või näitlikustavad infomaterjalid, kui argisõnavarale ümberlülitumine on liiga keeruline või ka kannatanule sobimatu.

Kannatanut ümbritsevate nõuandjate tegevuse kujundamiseks saab korraldada sotsiaalkampaaniaid (need aitavad kuritegusid märgata), koolitada kannatanute lähedasi ja juhtunust puudutatud inimesi, arendada e-lahendusi (nt ohvriabi veebi) ning julgustada kannatanu või tema lähedastega kokku puutudes neid lisateavet küsima (näiteks nimekaarti jagades). Oluline on esitada infot eri keeltes ning varieerida teabeformaate, et kannatanu saaks talle antud teavet lugeda hiljem, sellesse süveneda, selle üle mõtiskleda, sõbraga arutada, endale salvestada.

Probleem nr 5. Lepitamine

Probleemi selgitus. Praegu koheldakse ohvrit õiguskaitsesüsteemis kui üht menetlusosalist paljude seas, mitte inimesena, kelle õiguste tagamiseks ja seisundi taastamiseks on menetlus alustatud. Taastava õiguse põhimõtte järgi ei pea menetlus saavutama kannatanu seisundi taastamise mitte ainult kohtusaalis ja paberil, vaid ka päris elus. Seega tuleb tegeleda probleemidega, mis on tekkinud tema vaimses ja füüsilises heaolus, sotsiaalses ja majanduslikus toimetulekus. Sageli on kogukonnas (tööl, koolis, naabruskonnas) vaja luua kodurahu, et kannatanud, süüdistatavad ja teised asjaosalised leiaksid üksteisega suhestumiseks sobiva viisi. Kriminaalmenetlus saab lõpetada kannatanu edasise ohvristumise ja tagada talle õigusemõistmise, kuid kuriteoeelse olukorra taastamiseks jäävad õiguskaitsesüsteemi käed lühikeseks.

Soovitused. Lepitamine ei pea olema ainult lepitusmenetluse osa, vaid see saab seisneda mitmes kriminaalmenetluse tööprotsessis. Riik saab dialoogi vajavates olukordades asuda vahemeheks, et toetada kannatanut kuriteoeelse olukorra taastamisel. Näiteks võivad ohvri lähedased vajada nõustamist selles, kuidas kohelda ohvrit nii, et see ei kogeks kodus teisest ohvristamist, kuidas selgitada toimunut naabritele, lastele, töökaaslastele, samuti nõu, kuidas käituda süüdistatavaga, kui nad peavad temaga kokku puutuma, ning kuidas nad saaksid vältida kuriteo osaliste vastastikust tagasitegemist, vaenamise jätkumist jms. Lepitamisega tegelemise saavutamiseks tuleb see paika panna menetlejate töötulemuste hindamises ja tööajaarvestuses, et õiguskaitsesüsteemi sõnum oma töötajatele oleks selge: olulistele asjadele tuleb võtta aega.

Probleem nr 6. Ohvrit ümbritseva suhtevõrgustiku võimestamine

Probleemi selgitus. Kuriteo lahendamise kõrval on oluline ka ennetustegevus kannatanu kogukonnas, see tähendab ka nende inimeste seas, kellega kannatanu ei ole otseselt seotud. Ennetusega on hea tegeleda tegelike juhtumite varal, sest need on inimestele arusaadavamad kui üldine turvalisuspropaganda. Kuna kannatanud pöörduvad politseisse harva juhtumit kellegi teisega varem arutamata, on oluline kasutada kogukondlikke kokkupuuteid ennetustööks neil hetkedel, kui inimesed on ärevad. Sellisteks võrgustikeks võivad osutuda koolid, veebikommuunid, töökohad, naabruskonnad, hooldekodud, kodanikuühendused, kindla meediakanali tarbijad, noorte- ja isegi kaubanduskeskused. Selliste vahemeeste kasutamine aitab ohvril leida tuge ning julgustavaid seisukohti ohvristumise tunnistamiseks.

Soovitused. Koolitamaks võrgustikke, on vaja esmalt koolitada õiguskaitsesüsteemi töötajaid, et nad saaksid esineda kõneisikutena olukordades, kus inimesed seda ootavad. Lisaks koolitusele on oluline selliseid tegevusi tööaja ja -tulemuste hindamise süsteemis tunnustada (nt peab patrullil olema sündmuskohal aega naabreid hoiatada, menetlejal tegeleda ohvri kaasa võetud lähedasega, tunnistajatega jt).

Lisaks eespool toodud olulisematele soovitustele ei tohiks tähelepanuta jätta alljärgnevaid väiksemaid lahendamist vajavaid probleeme, mis uuringus välja tulid.

Täpsustamist vajab liikluskindlustuse seaduse 3. peatükk, kus õigusselguse huvides tuleks reguleerida, kas kannatanu esindaja kulud kuuluvad hüvitatavate või mittehüvitatavate kulude hulka.

Kriminaalmenetluse seadustiku § 381 lg 4 võiks laieneda ka neile, kes on kaotanud lähedase inimese, kes pole olnud nende toitja, et ka neil oleks tsiviilhagi läbivaatamine kriminaalmenetluses riigilõivuvaba.

Arendada tuleb riiklikke teenuseid ja parandada nende kättesaadavust, et toetada alkoholisõltlastest ja vägivaldseid teo toimepanijaid. Teo toimepanija probleemidega tegelemine aitab juhtumi lahendamisele ja tema kogukonda naasmisele tublisti kaasa.

Ühiskonnas tuleb suurendada teadlikkust ja oskust märgata eakatevastast vägivalda ning teavitada sellest politseid ja omavalitsuste sotsiaaltöötajaid.